

**ULUSLARARASI
ORYANTALİZM
SEMPOZYUMU**

9-10 ARALIK 2006

**İstanbul Büyükşehir Belediyesi
Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı
Kültür Müdürlüğü Yayınları**

**Editör
Lütfi Sunar**

**Hazırlayanlar
Lütfi Sunar, M. Furkan Gümüş, Murat Şentürk**

**Tasarım ve Uygulama
Furkan Selçuk Ertargin**

**Baskı
Şeref Ofset**

**Kapak Resmi
Alain Lesieutre, Colonne d'Hippone, Constantinople, 1855
(yeniden düzenlenmiştir)**

**1.Baskı
İstanbul 2007
2.000 Adet Basılmıştır**

Napolyon İle Ceberti Arasında: Modern Döneme Girerken Oryantalizmin Yeni Yüzleri

Dr. İbrahim Kalın

Siyaset, Toplum ve Ekonomik Araştırmalar Vakfı (SETA)

Modern Avrupa'nın dünyanın yeni merkezi olarak ortaya çıkışı, farklı ama birbiriyle irtibatlı iki tarihin de doğmasına neden olmuştur. Modernite adını verdiğimiz yeni evren tasavvuru ve siyasi düzen Avrupa Batı ve İslam dünyası için farklı süreçleri ifade eder. Modernite Avrupa merkezli bir küresel sistemin kurulmasını işaret ederken İslam dünyası, Hindistan, Afrika yahut Çin gibi Avrupalı olmayan toplumlar için sistemin dışına itilme, marjinalize edilme ve son tahlilde fiilen işgal ve sömürüye uğrama anlamlarına gelir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanıp günümüze kadar devam eden "Batı'nın yükselişi", Batılı olmayan toplumların modernleşmesinden çok sömürgecilikle çatışma, direniş, uzlaşma, asimile olma gibi farklı biçimlerde ilişkiye girmesi sürecini ifade eder. 1850'li yıllarda İstanbul yahut Kahire'de yaşayan sıradan insanlar için Avrupa (ve modernite) kartezyen akılcılığı, bilimin üstünlüğünü yahut Fransız devriminin "hürriyet, müsavat, uhuvvet" sloganlarını değil Avrupalı askerlerin Müslüman topraklarına ayak basmasını temsil ediyordu. Bunu kısa sürede kültür emperyalizmi izleyecektir.

ULUSLARARASI SEMPOZYUM

ORYANTALİZM

Edward Said Arasında

Modernite konusundaki bu farklı algılama biçimleri, İslam Batı ilişkilerinin modern dönemdeki seyrini derinden etkilemiştir. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa kolonyalizmi, Müslüman toplumların modern Batı algısını belirlemiş ve günümüze kadar devam eden bir “kurban edilmişlik” psikolojisinin doğmasına neden olmuştur.¹ Bunun temel nedenlerinden biri Avrupa kolonyalizminin tarih boyunca gördüğümüz savaş yahut işgallerden farklı bir nitelik arz etmesidir. “Medenileştirme misyonu” (*la mission civilisatrice/vazife-i temeddün*) duygusuyla hareket eden Avrupalılar, başka toplumları sömürmenin ve kendilerine benzetmenin (“asimilasyon”), “beyaz adamın yükü” olduğuna inanmışlardı. Bu tarihî misyon, evrensel bir düzenin kurulması için zorunlu görülüyordu. On dokuzuncu yüzyılda formüle edilen ırkçı ulus teorileri, ırk tasnifleri, antropoloji çalışmaları, tarih okumaları, edebiyat ürünleri, siyasi kavramlar, felsefe sistemleri, kültür ve medeniyet kurguları ve hatta moda tasarımcılığı, Avrupa merkezci yeni dünya görüşüne ve düzenine doğrudan ya da dolaylı yollardan katkıda bulunmaktaydı.

Hâkim bir medeniyet olarak Avrupa’nın dünyanın geri kalan toplumlarından olan farkı ve üstünlüğü, bu dönemin pek çok Müslüman aydını arasında bile zımnen ya da açıkça kabul edilmişti. Ahmet Muhtar 1912’de “ya Garplılaşırız ya mahvoluruz.” diyordu. Aşırı görüşleriyle tanınan Abdullah Cevdet ise şu sözleriyle pek çok çağdaşının hissiyatına tercüman oluyordu: “Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile diken ile isticlas etmek mecburidir.”²

Avrupa’nın emperyalizmini ahlaki ve son tahlilde arızı bir sorun olarak gören elitler, modernleşmek için Avrupa’ya benzemek gerektiğine de aynı kesinlikle inanmışlardı. Yirminci yüzyıldaki pek çok bağımsızlık savaşının ardından Batılılaşmanın resmî devlet politikası hâline gelmesi, bu çelişkinin çarpıcı örneklerinden biridir. Emperyalist Avrupa’yla ‘uygar Avrupa’ arasındaki bu çelişki, modernite projesinin sorgulanmaya başladığı yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar devam edecektir. Bu süreçte İslam Batı karşılaşmasının kayda değer pek çok örneğine rastlıyoruz.

¹ Avrupa kolonyalizmi ve İslam dünyasındaki hareketler için bk. Haddad, (2001); Lawrence, (1998).

² Alınurlar için bk. Lewis, (1984: 235). Abdullah Cevdet’in bu cümlesiyle aşağıda nakledeceğimiz Andre Gide’in ifadesi arasındaki benzerlik kayda değerdir.

Fransız komutanı Napolyon Bonapart'ın 1798 Mısır çıkartması ve buna Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Ceberti'nin (1753-1825) verdiği cevap, bunun çarpıcı örneklerinden biridir. İngilizlere karşı harekete geçerek büyük bir donanmayla Iskenderiyye'ye giden Napolyon, Mısır'ın işgali için kapsamlı planlar yapar. Yanında kalabalık bir ilim adamı grubu da götürür. Bu heyette bulunan Champollion (1790-1832), kadim Mısır yazısı olan hiyeroglifi çözecek ve Mısır bilimleri (Egyptology) sahasının kurucusu unvanını kazanacaktır. Öte yandan Mısır çıkartması sırasındaki gözlemlerini yazan Fransız akademisyenleri "Description de l'Egypte" adlı yirmi dört ciltlik devasa bir eser vücuda getirir. Eser, Fransız emperyal vizyonunun en rafine örneklerinden biridir. Fransız entelijensiyası, işgal etmeye çalıştığı Mısır'ı en ince ayrıntısına kadar yazar, tahlil ve tasnif eder.

Diplomatik zekâsıyla şöhret bulan Napolyon, Iskenderiyye'ye varır varmaz bütün Mısır'da dağıtılmak üzere bir not/ferman yayımlar. Fermanın amacı, Mısırlıların ayaklanmasını önlemek ve İngilizlere ve Memluk yöneticilerine karşı siyasi ittifaklar kurmaktır. Napolyon'un Mısır'a çıktığı gün Iskenderiyye'de bulunan Abdurrahman el-Ceberti, yaşanan hadiseleri "Acaibu'l-asar fi't-teracüm ve'l-ahbar" adlı eserinde gün be gün kaleme alır. Ceberti'nin kitabı, dönemin Mısır toplumu hakkında önemli ve yer yer eğlendirici bilgiler içerir. Fransız aydınlarının *Description*'da anlattıkları canlı, aydınlık, muhteşem (yani işgal edilmeyi hak eden ve bekleyen) Mısır'a karşı Ceberti tam tersi bir değerlendirme yapar ve 1798'e tekabül eden 1213 hicri yılının tam bir 'yıkım, bozulma, fesat, savaş ve fitne dönemi' olduğunu söyler (el-Ceberti, 1967). Fransızların askeri üstünlüğü karşısında bir şey yapamayacağını anlayan Ceberti, dönemin cihad çağrılarına kalemiyle destek verircesine Müslüman Mısır'ın manevi değerlerine vurgu yapar. Fransız donanmasına karşı Müslümanların sarsılmaz bir imanının olduğunu söyler. Onun için Batı'nın maddi gücü gerçektir ama geçicidir. Asıl insanî değerler Mısır'ın Müslüman kültüründe yaşamaya devam etmektedir. Avrupa'nın maddi üstünlüğü, onun iyi ve doğru olduğu anlamına gelmez.

Ceberti'nin kitabı Napolyon'un yayınladığı fermanın tam metnini de içerir ki bu bizim araştırmamız için son derece önemlidir. Fermanı aynen nakleden Ceberti, ardından ilginç bir 'metin kritiği' yapar. Ceberti'nin yapı çözümlerini okumadan önce Napolyon Bonapart'ın fermanını okuyalım:

"Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla. Allah'tan başka ilah yoktur. O'nun bir oğlu olmadığı gibi mülkünde ortağı da yoktur. Özgürlük ve eşitlik ilkesi üzerine kurulu olan Fransız Cumhuriyeti adına, Fransız ordularının baş kumandanı General Bonaparte, uzun bir süredir Mısır üzerinde sulta kuran sancakların, Fransız topluluğuna karşı kötü ve aşağılayıcı bir şekilde davrandığını, tüccarlarına her tür eziyeti yaptığını, bundan dolayı da ceza vaktinin geldiğini bütün Mısır halkına ilan eder.

Ne yazık ki Gürcistan ve Çerkez dağlarından getirilen bu Memlûklüler, yeryüzünün en güzel beldesinde asırlar boyunca fecr ü fesat içerisinde hareket etmişlerdir. Fakat alemlerin Rabbi olan Allah, artık onların hükmünün sona ermesini takdir etmiştir.

Ey Mısırlılar! Size benim buraya dininizi ortadan kaldırmak için geldiğimi söylüyorlar. Bilin ki bu bir yalandır ve bu tür sözlere değer vermeyin. Onlara şunu söyleyin: Ben buraya sizin haklarınızı zalimlerin elinden almak için geldim. Ve ben Allah-u Teâlâ'ya Memlûklerden daha fazla kulluk eder, O'nun peygamberi Muhammed'e ve kitabı Kur'an-ı Kerim'e onlardan daha fazla hürmet ederim.

Onlara aynı zamanda şunu söyleyin: Allah katında bütün insanlar eşittir. Üstünlük ancak akıl, fazilet ve ilimdir. Fakat insanları üstün kılan bu akıl, fazilet ve ilimden Memlûklüler ne nasip almışlar ki bu dünyada hayatı tatlı kılan her şeye sadece onlar sahip olmak istiyorlar? Nerede münbit bir toprak bulursa Memlûklüler el koyuyor. En güzel köleler, en iyi atlar, en güzel yurtlar hep Memlûklülere ait oluyor. Eğer Mısır diyarı Memlûklülerin mülkü ise o zaman onlar da Allah'ın emrettiği vergiyi ödesinler. Fakat alemlerin Rabbi insanlara karşı merhametli ve adildir. O'nun yardımıyla bu günden itibaren hiçbir Mısırlı önemli mevkilerden men edilmeyecek, onlar arasından akıllı, adil ve ilim sahibi kişiler kendi işlerini yönetecek ve böylece bütün halkı işleri adaletle yapılacaktır.

Eskiden Mısır topraklarında büyük şehirler, geniş kanallar ve canlı bir ticaret vardı. Bütün bunları yok eden, Memlûklülerin hırs ve despotluğundan başka bir şey değildir.

Ey kadılar, şeyhler ve imamlar! Ey Şurbeciyya ahalisi! Halkınıza şunu söyleyin: Fransızlar da sadık Müslümanlardır. Ve bununla uyumlu olarak onlar Roma'yı işgal etmiş ve Hristiyanları İslam'a karşı savaş yapmak için kıskırtan papalık merkezini yerle bir etmiştir. Daha sonra Fransızlar Malta adasına gittiler ve Müslümanlara karşı savaşmak için Tanrı'dan emir aldıklarına inanan şövalyeleri oradan kov-

dular. Dahası Fransızlar kendilerini her daim Osmanlı sultanının -Allah onun saltanatını daim kılsın- en sadık dostu, düşmanlarının en yaman düşmanı olarak ilan etmiştir. Buna karşılık Memlûklûler Osmanlı sultanına itaat etmemiş ve emirlerini yerine getirmemişlerdir. Aslında onlar kendi hırslarından başka hiçbir şeye itaat etmemişlerdir.

Hiç gecikmeden bizimle uyum içinde hareket edecek Mısırlılar için rahmet üstüne rahmet vardır; çünkü onların durumu hemen düzeltilecek ve mevkileri yükseltilecektir. Aynı zamanda evlerinde oturup iki düşmandan birinin tarafını tutmayan fakat bizi yakından tanıyınca bütün kalpleriyle bize yardıma koşacak olanlar için de büyük nimetler vardır. Memlûklûlerle ittifak edip bize karşı savaşlarında onlara yardım edenleri ise büyük bir felaket beklemektedir; çünkü onlar hiçbir kaçış yolu bulamayacak ve onların hiçbir izi kalmayacaktır.

Birinci Madde

Fransız ordusunun geçtiği yerlere üç saat uzaklıktaki bütün köyler ordu komutanına, teslim olduklarını ve beyaz, mavi ve kırmızı renklerden oluşan Fransız bayrağını astıklarını söyleyen bir temsilci göndermekle mükelleftirler.

İkinci Madde

Fransız ordusuna karşı ayaklanan bütün köyler yakılacaktır.

Üçüncü Madde

Fransız ordusuna teslim olan bütün köyler Fransız bayrağını, ayrıca dostumuz Osmanlı sultanının -ilelebed yaşasın- bayrağını asmak zorundadır.

Dördüncü Madde

Her köyün önde gelen kişileri Memlûklûlere ait bütün mülk, ev ve diğer mal varlıklarını derhal mühürleyecek ve hiçbir şeyin kaybolmaması için azami gayret gösterecektir.

Şeyhler, kadılar ve imamlar makamlarında durmalıdırlar. Böylece bütün ahali kendi evinde huzur içinde olacak ve camilerde namazlar âdet olduğu üzere kılınmaya devam edecektir. Bütün Mısırlılar Memlûklûlerin iktidarını ortadan kaldırdığı için Allah-ı Teâlâ'nın rahmet ve inayetine şükredecek ve yüksek bir sesle şöyle diyecektir: Allah Osmanlı sultanının şanını daim kılsın! Allah, Fransız ordusunun şanını muhafaza etsin! Allah, Memlûklûlere lanet etsin ve Mısır halkını ıslah etsin.

İskenderiyye ordugâhında, Fransa Cumhuriyeti'nin kuruluşunun (altıncı yılı olan) Messidor ayının on üçüncü gününde, yani hicri (1213 yılının) Muharrem ayının sonunda (2 Temmuz 1798) kaleme alınmıştır."

Napolyon'un bu fermanını dikkatle okuyan ve aynen eserine alan Ceberti, metin hakkında uzun bir değerlendirme yapar ve yapı çözümünün renkli örneklerinden birini verir. Ceberti, metindeki anlam tutarsızlıklarını eleştirirken pek çok dil hatasını da düzeltir. Bundan maksadı, Fransızların sadece söylediklerinin değil neyi nasıl söylediklerinin de yanlış olduğunu göstermektir. Ceberti'ye göre Napolyon'un "Allah'tan başka ilah yoktur; O'nun bir oğlu olmadığı gibi ..." cümlesiyle başlayan fermanı, Fransız komutanının Müslümanlık dâhil bütün dinlerle uyum içinde olduğunu ima etmektedir. Fakat Fransızlar Hristiyan olduğu ve teslise inandıkları için bu, Napolyon'un bütün dinlere iman ettiğini ileri sürerken aslında hiçbir dine inanmadığını göstermektedir. Fransızların 'özgürlük ve eşitlik' öğretilerini eleştiren Ceberti bu ilkenin çoğu zaman Fransızlar tarafından ihlal edildiğini söyler ve ekler: "Onun "... herkes Allah katında eşittir." sözü bir yalan ve aptallıktan başka bir şey değildir." Ceberti Fransızların temizlik âdetlerini ve kadın-erkek ilişkilerini de sert bir dille tenkit eder.

Fakat Mısırlı tarihçimizin asıl hedefi, Napolyon'un fermanının şıyasi ve dinî temellerini yıkmaktır. Bu yüzden Ceberti " ... sonunun gelmesini Allah-u Teâlâ takdir etmiştir..." cümlelerini büyük bir kibir ve küfür nişanesi olarak yorumlar. Böyle diyen Fransızlar kendilerini "Allah'ın sırlarını kontrol eden kişiler" olarak görmektedirler; bu ise küfrün en kötü şeklidir çünkü küfürden daha büyük bir nankörlük yoktur. Napolyon'un "Ben sizin dininizi ortadan kaldırmak için gelmedim." sözü ise Ceberti'ye göre Bonapart'ın söylediği ilk yalandır. "Ben Allah'a Memlûklülerden daha fazla kulluk ederim." sözü, Napolyon'un aklını kaçırdığının ve aptallığının bir göstergesidir. Aslında Napolyon'un kastettiği "Benim Memlûklülerden daha fazla param ve askerim var." demekten başka bir şey değildir. "...Papalık merkezini yerle bir ettik..." cümlesine gelince bu da Fransızların hem Müslümanların hem de Hristiyanların düşmanı olduğunu ve hiçbir dine inanmadıklarını gösterir. Ceberti analizini şu cümlelerle bitirir: "Allah onların üzerine bela ve musibet yağdırsın; dillerini lallikle helak etsin; birliklerini bozsun, onları dağıtsın,

akıllarını bağlasın, nefeslerini alsın. O, bunu yapmaya kadirdir ve (du-
amıza) cevap vermek ancak O'na aittir.”³

Ceberti'nin Napolyon'a verdiği cevap, dönemin ruhunu çarpıcı bir şe-
kilde yansıtır. Fakat bu, Avrupa'ya o dönemde verilen cevaplardan sa-
dece biridir. Avrupa kolonyalizmine karşı gösterilen farklı tavırlar,
Müslüman kitleler arasındaki Batı algısına farklı şekillerde yansımıştır.
Fakat son tahlilde Avrupa emperyalizmine karşı direnişin temel daya-
nak noktası dindir zira bu dönemde vatan, millet, ulusal onur gibi ide-
aller aynı zamanda dinî kavramlardır. Avrupa emperyalizmine karşı di-
renen önderlerin ve sıradan insanların bu mücadelede dinî argümanla-
ra dayanmasına şaşdırmamak gerekiyor. Çünkü din insanlara güçlü bir
ben tasavvuru ve kimlik vermenin yanı sıra etkin bir sosyal mobilizas-
yon aracıdır. On dokuzuncu yüzyılda bu mobilizasyonu etnik ve sekü-
ler argümanlarla gerçekleştirmek mümkün değildi. Dahası bu kavram-
larla dinî gelenek arasında çok köklü bağlar bulunmaktaydı. Bu yüzden
İslam dünyasında hemen bütün antiemperyalist hareketlerin ortaya çı-
kışında İslam merkezî bir rol oynamıştır.

Fakat Avrupa emperyalizmine gösterilen bu tepki, tersinden bir oryan-
talizme dönüşmemiş ve Avrupa Hristiyanlığının topyekûn ötekileştiril-
mesi sonucunu doğurmamıştır. On dokuzuncu yüzyılda yapılan cihad
çağrılarının hedefi Müslüman ülkelerde yaşayan Hristiyan azınlıklar
hatta Hristiyan Avrupalılar değil Avrupalı liderler ve onların cepheye
sürdüğü askerlerdir. Bunun en kayda değer örneklerinden biri, Mısır'da
yaşanır. Libya'da İtalyanlara karşı yapılan cihad çağrısının kendilerine
karşı bir kıyım hareketine dönüşeceğinden endişelenen Mısır Hristiyan-
ları, Mısır ulemasına danışrlar ve kaygılarını iletirler. Bunun üzerine
Mısır uleması Libya'da yapılan cihad çağrısının İtalyanlara karşı savaşıan
Libyalı Müslümanları bağladığını, Mısır'da yaşayan Hristiyanların endi-
şe duymaması gerektiğini söyler. Bunun sonucunda Mısır Hristiyan ce-
maatleri herhangi bir saldırıya uğramaz.

³ Ceberti'nin değerlendirmeleri için bk. Moreh, (1997).

Dönemin siyasi şartlarıyla irtibatlı olarak klasik İslam kültürünün ümmet, cihad ve dârü'l-harb gibi kavramları yeni jeopolitik anlamlar kazanacak ve Avrupa kökenli milliyetçilik hareketlerine karşı ümmet kavramının önemi artacaktır. Geleneksel İslam toplumlarının siyasi enternasyonalizmini ifade eden ümmet fikrinin on dokuzuncu yüzyıldaki milliyetçilik dalgasını önleyemediği doğrudur. Fakat bu, Cemaladdin Afgani'den Mehmet Akif'e ve Muhammed İkbal'e kadar pek çok aydının bir üst kimlik olarak ümmet düşüncesine sarılmasına engel teşkil etmemiştir. Aynı şekilde cihad, antiemperyalist mücadelenin ana çatısı hâline gelecek ve Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi pek çok bağımsızlık hareketine dinî sosyal bir temel sağlayacaktır. Aynı şekilde onuncu yüzyıldan itibaren merkezî önemini kaybeden dârü'l-İslam ve dârü'l-harb kavramları, yeni bir siyasi nitelik kazanacak ve Batı'ya karşı verilen siyasi, ekonomik ve kültürel bağımsızlık mücadelesinin dayanaklarından biri hâline gelecektir. Bu tarihî arka plan, bir sonraki bölümde de temas edeceğimiz gibi modern İslam toplumlarındaki Batı algısını derinden etkileyecektir.

Bu dönemde İslam toplumları Avrupa'ya, birinci elden muhatap oldukları Avrupa emperyalizminin penceresinden bakarken Avrupa İslam dünyasına farklı gözlerle bakmaya başlayacaktır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa düşüncesine hâkim olan eğilimler, farklı toplum ve kültürlerin bilinmesi ve araştırılması için yeni ve görece olumlu bir zemin oluşturmıştı. Reform, Rönesans, Kopernik Devrimi ve coğrafi keşifler, yeni bir dünya görüşünün habercisiydi. Bu gelişmeler sonucunda Avrupalılar, Avrupa'nın ötesinde başka dünyaların bulunduğunu bizzat keşfetme imkânına sahip oldular. Bundan Hristiyanlık da nasibini aldı ve seküler felsefelerin yaygınlaşmasıyla hakikatin tek kaynağı olduğu iddiasını yitirdi. Bir tarafta Hristiyanlığın koyduğu metafizik sınırların öte tarafta Avrupa Kıtası'nın sunduğu coğrafi sınırların ötesini görebilen Avrupalılar, yeni ve farklı dünyaları keşfetmek ve neticede işgal etmek için artık hazırıldılar.

Bunun önemli tezahürlerinden biri oryantalizm adını verdiğimiz disiplin ilk temellerinin bu dönemde atılmasıdır.⁴ Genel olarak Doğu ve Uzak Doğu toplumlarını özel olarak da İslam tarihini konu edinen oryantalizmin kökleri on yedinci ve on sekizinci yüzyıllara gider. İslam çalışmaları açısından on yedinci yüzyılın en önemli siması, İngiliz Edward Pococke'tur (1604-1691). Oxford Üniversitesi İslam Araştırmaları Kürsüsünün ilk başkanı olan Pococke "Specimen Historiae Arabum" adlı eserinde, İslam dini, tarihi ve düşüncesi hakkında ulaşabildiği metinleri bir araya getirir. Kitabına Gazzalî'nin bazı eserlerinin tercümesini de ekler. Çağının bilim standartlarıyla kıyaslandığında Pococke'in ilmi başarısı kayda değerdir. Dahası Pococke, İslam toplumlarını araştırmak için Müslüman dünyaya bizzat giden ilk Avrupalı ilim adamıdır. Fakat Pococke döneminin misyoner faaliyetlerine de ilgisiz kalmaz. Modern uluslararası ilişkiler sahasının kurucusu kabul edilen Hollandalı hukukçu Hugo Grotius'un (1583-1645) Hristiyanlığı savunmak için yazdığı "De Veritate Religionis Christianae" (1632) adlı eserini Arapça'ya çevirir. Pagan dinler olarak Yahudilik ve İslam'a iki ayrı bölüm ayıran Grotius'un eseri, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar yayımlanmaya devam eder.

Pococke'un genç çağdaşı ve takipçisi George Sale (1697-1736) bu süreçte 1734 yılında Kur'an'ın ilk tam İngilizce tercümesini yayımlayarak katılır. Sale, tercümesine yazdığı önsözde İslam tarihi ve kültürü hakkında görece tarafsız değerlendirmeler yapar. Bu, ona "yarı Müslüman" lakabını kazandıracaktır. Fakat Sale, tıpkı selefleri gibi Kur'an'a "çelişkiler, kutsal değerlere saldırılar, müstehcen konuşmalar ve gülünç hikâyeler"den müteşekkil bir kitap olarak bakar (Sale'den aktaran Sha'ban, 1990: 31).⁵ Böyle bir kitabı tercüme etmenin ne zararı olabilir!

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda modern temelleri atılan İslamiyet çalışmaları, on dokuzuncu yüzyılda büyük bir patlama yaşar. Yarım asırlık bir sürede on binlerce kitap, makale, dergi, konferans bildirisi,

⁴ Oryantalizmin derli toplu bir değerlendirmesi için bk. Bulut, (2004).

⁵ Sale'in çevirisi Amerika'da 1806 yılında basılan ilk İngilizce Kur'an tercümesiydi.

yüksek lisans ve doktora tezi yazılır, üniversite kürsüleri açılır, dersler verilir. Yapılan akademik çalışmalar, İslam tarih ve kültürünün hemen her yönüne temas eder. Bin yıldan fazla bir süredir İslam dünyasıyla bir şekilde irtibatlı olan Avrupa, yeni bir keşif ve fetih ruhuyla İslam tarih ve kültürüne yönelir. Bu ilginin, Avrupa'nın bu dönemde yaşadığı büyük dönüşümle ilişkisini görmek zor değil. On dokuzuncu yüzyılın sosyal, siyasi, ekonomik ve kolonyal yapısı, kelimenin en geniş manasıyla İslam dünyasının bilinmesini bir zorunluluk hâline getirmişti. "Bilgi güçtür." ilkesi burada siyasi bir nitelik kazanır: Avrupa, sadece İslam dünyasını sömürgeleştirdiği için değil aynı zamanda evrensel akıl ve modernite projesini gerçekleştirmek için bilmek, bilgiye dayalı iktidar araçları geliştirmek zorundadır. Ortada artık korkulan, merak edilen ya da nefret duyulan bir İslam değil bilinmeyi ve yeniden inşa edilmeyi bekleyen bir dünya vardır. Oryantalizmin kurucu babaları, bu inşa hareketinin baş aktörleri arasındadır.

Klasik oryantalizmin kurucusu olan Avrupalı ilim adamları uzun bir liste tutuyor. Bunlar arasında Fransız oryantalizminin babası Silvestre de Sacy (1758-1838), *Arabic-English Lexicon* adlı sözlüğü değerini hâlâ koruyan E. W. Lane (1801-1876),⁶ Hindistan'da görevli Alman bir misyoner olan ve Hindistanlı Müslüman âlimlerle pek çok polemige giren Karl Pfander (ö. 1865), Osmanlı tarihinin yanı sıra Arap, Fars ve Türk şiiri üzerine yaptığı titiz çalışmalarıyla tanınan J. von Hammer-Purgstall (1774-1856), büyük tartışmalara yol açan "Mahomet" kitabının yazarı William Muir (1819-1905) ve Ernest Renan (1823-1892) zikredilmeye değer.⁷ Hem oryantalizm hem de İslam-Batı ilişkileri açısından dönemin bir diğer önemli ismi Ernest Renan'dır. Renan Sorbonne'da verdiği ünlü "İslam ve Bilim" konferansında İslam'ın bilim ve felsefe üretemeyeceğini, düşünce adına ne varsa bunun İslam öncesi Fars kültüründen geldiğini yahut başka kültürlerden alındığını savunur. Tıpkı yirminci yüzyılda Bernard Lewis gibi Renan da İslam'ın ancak sekülerleşerek çağdaş,

⁶ Lane'in 1836'da basılan "An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians" adlı eseri, Arap İslam dünyasına bakışı açısından bir klasik hâline gelen *Lexicon*'undan daha önemlidir.

⁷ Albert Hourani'nin bu kişiler hakkındaki değerlendirmesi için bk. (Hourani, 1991: 18-34).

demokratik, özgür ve bilimsel bir kimlik kazanabileceğini ileri sürer. Renan'ın bu söylemi on dokuzuncu yüzyıl Avrupa aydınlarının İslam'a bakışını keskin bir şekilde ortaya koyar. Renan'ın bu konuşması, Namık Kemal'den Cemalettin Afgani'ye kadar pek çok aydınının kaleme sarılmasına ve reddiyeler yazmasına sebep olacaktır.⁸

On dokuzuncu yüzyılda temelleri atılan *klasik oryantalizm*, yirminci yüzyılda daha da güçlenecek ve muazzam bir İslam araştırmaları literatürü meydana getirecektir. Edward Said'in bir tahminine göre 1800 ila 1950 yılları arasında Avrupa ve Amerika'da İslam hakkında altmış binin üzerinde yayın yapılmıştır (Said, 1979: 204). Ignaz Goldziher (1850-1921), Snouck Hurgronje (1857-1936), Duncan Black Macdonald (1863-1943), Carl Becker (1876-1933), David Samuel Margoliouth (1858-1940), Edward Granville Browne (1862-1926), Reynold Alleyne Nicholson (1868-1945), Louis Massignon (1883-1962), Henry Corbin (1903-1978) ve Hamilton A. R. Gibb (1895-1971) gibi isimler klasik oryantalizmi yeni ufuklara taşıdılar ve modern akademik İslam araştırmalarının temellerini attılar.⁹ Onların bıraktığı miras bugün Avrupa ve Amerika'da bütün sorun ve avantajlarıyla yaşamaya devam ediyor.

Fakat oryantalizm ne Batılıların İslamı ne de Müslümanların Batı'yı daha iyi anlamasına katkı sağladı. Bu kadar uzun soluklu bir ilmî projenin daha olumlu ve soğukkanlı değerlendirmelere kapı aralaması beklenirken oryantalizm büyük oranda tek taraflı, donuk, hayatiyetten yoksun, egzotik ve geri yahut çökmekte olan bir İslam medeniyeti tasavvuru inşa etti. İstisnaları bulunmakla beraber pek çok oryantalist İslamın 'orijinal' bir nitelik arz etmediğini, dinî temellerinin Yahudilik, Hristiyanlık ve Arap paganizmine, kültürel başarılarının ise İslam öncesi Yunan, Hint, İran ve Çin medeniyetlerine ait olduğunu ileri sürdü. Böylece İslam, Batılı oryantalistler için tarihselleştirilip rölativize edilecek bir araştırma konusu hâline geldi. Bu yaklaşımın popüler kültüre yansımaları, İslam ve Müslümanlar hakkında harem ve cariyelerden kölelik ve sultanların ihtişamlı ve yarı mitolojik yaşamına kadar pek çok stereotipin yeniden üretilmesine sebep olmuştur.

⁸ Renan "müdafaanameleri? hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Cündioğlu, (1996: 1-94).

⁹ Bu kişiler ve çalışmaları için bk. Arberry, (1997); Rodinson, (1987); Waardenburg, (1963).

Oryantalizmin bu sorunlu mirası, Batı toplumlarında hâkim olan İslam ve Müslüman imajını bugün de belirlemeye devam ediyor. Gazete başlıklarından edebiyat ürünlerine, televizyon programlarından üniversite ders kitaplarına kadar çok geniş bir alana yayılmış olan bu algılama biçimi, İslam dünyasını egzotik ve mistik bir öteki, açıklanmaya ve aydınlatılmaya muhtaç bir nesne olarak görüyor. Örneğin Orta Doğu'daki çatışmaların "İslam'ın kanlı tarihinin", "eksik insanlık (hümanizm) anlayışının", "baskıcı kültürünün" vs. bir sonucu olduğunu ileri süren değerlendirmelere rastlamak sıra dışı bir durum değil. Edward Said'in ve takipçilerinin yaptığı köklü oryantalizm eleştirisine rağmen 'postoryantalist' dönemin henüz somut neticeler vermediğini görüyoruz.

On dokuzuncu yüzyılda oryantalizm akademik bilgi açlığı hissedenlerin ihtiyacına bir nebze cevap vermiş olabilir. Fakat masa başında okunan belgelerle yetinmeyen pek çok Avrupalı bu dönemde Müslüman ülkelere gidecek, gözlemlerini kaleme alacak ve geniş bir seyahatname literatürü vücuda getirecektir. *Doğu'yu bilme* ihtiyacını kitap okuyarak gidemeyenler böylece Doğu'ya yani İslam dünyasına gittiler ve bin yıllık sır perdesini aralamaya çalıştılar. Sir Richard Burton, Scott, Kinglake, Disraeli, Curzon, Warburton, Nerval, Chardin, Chateaubriand, Flaubert, Lamartine, Pierre Loti, ve Tavernier gibi Avrupalı seyyahlar, Haçlılar döneminde ortaya çıkan bir tecrübeyi modern bir bağlamda yeniden yaşadılar: İslam dünyasına ilk defa ayak basan Avrupalı burjuva aydınlarının Müslüman Doğu'yla karşılaşması, çağın ruhuna uygun yeni algılama biçimleri üretti (Said, 1979: 166-197).¹⁰ Orta Çağ'ın dinî argümanlarının yerini seküler, rasyonalist, ilerlemeci, aydınlanmacı ön kabuller almış, Müslümanlar artık Orta Çağ Avrupası'nın paganları olmaktan kurtulmuştur. Dahası onları 'dinî öteki' hâline getiren teolojik argümanlar yerini hümanist ve siyasi değerlendirmelere bırakmıştır.

Fakat bunların hiç biri yeni bir sınıf olarak ortaya çıkan Avrupa aydınlarının Doğu'yu ve İslam dünyasını geri kalmış bir kültür olarak görmekten alıkoymayacaktır. Modern felsefenin büyük ismi Kant bile Müslü-

¹⁰ Avrupalı seyyahların Osmanlı coğrafyasına olan ilgisi 1500'li yılların başlarına kadar gider. Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bk. Üçel-Aybet, (2003).

manları “inançlarından dolayı kibir içinde olan insanlar” olarak görür (Kant, 1960: 172). Bu yüzden “çağdaştırma misyonu”, Hegel’den Marx’a ve Fransız misyonerlerine kadar on dokuzuncu yüzyıl Avrupa entelijensiyasının köklü inançları arasındadır. Bunun çarpıcı ifadelerinden birini, 1947 yılında Nobel Edebiyat ödülünü alan Fransız şair ve yazarı Andre Gide’de buluyoruz. 1914 yılında İstanbul ve Konya’yı ziyaret eden Gide, Avrupa merkezci bir kültürel üstünlük duygusuyla kaleme sarılır:

“Konstantiniyye (İstanbul) bütün ön yargılarımı doğruluyor ve Venedik’le beraber kişisel cehennemime dâhil oluyor. Bir mimari eseri, bir caminin cephesini takdir etmeye başladığınızda (aynen şüphelendiğiniz gibi) onun Arnavut yahut İranlı olduğunu öğreniyorsunuz... Türk kıyafetleri aklınıza gelebilecek en çirkin kıyafetler; doğrusunu söylemek gerekirse (Türk) ırkı da bunu hak ediyor... (Egzotikliğe olan muhabbetimden, kendi kendimi şövenist bir şekilde mutlu ettiğim korkusundan ve belki de tevazudan dolayı) uzun bir süre birden fazla medeniyet olduğunu, sevgi ve heyecanımızı hak eden birden fazla kültürün bulunduğunu düşünmüştüm... Şimdi görüyorum ki bizim Batı (az daha Fransız diyecektim) medeniyetimiz sadece en güzel değil inanıyorum ki aynı zamanda *yegâne* medeniyettir -yani sadece bizlerin tevarüs ettiği o Yunan medeniyeti.-” (Gide, 1956: 177, 181)

Avrupalı seyyahların dikkat çeken özelliklerinden biri, ziyaret ettikleri Müslüman ülkelerin “dünyevi” nitelikleri üzerinde vurgu yapmalarıdır. İstanbul, Kahire, İsfahan, Fez gibi şehirlerdeki gündelik yaşam, dükkanlar, seyyar satıcılar, evler, bahçeler, camiler, tekkeler, sema ve zikir meclisleri, yemek gelenekleri, okullar, limanlar, kılık kıyafetler ve maddi kültüre ilişkin bütün diğer unsurlar, seyahatname edebiyatının vazgeçilmez öğeleridir. Detaylara gösterilen bu özenin arkasında Müslüman toplumlar hakkındaki genel geçer hükümleri sorgulama yahut değiştirme kaygısının yattığı söylenebilir. Nitekim seyyahlar sık sık bu şehirlerde yaptıkları gözlemlerle Avrupa’da yaygın olan kanaatlerin ne kadar farklı ve yanlış olduğunu vurgularlar. Örneğin on beş yıl kadar Türkiye’de yaşadıkten sonra 1807 yılında “The Present State of Turkey” adlı bir kitap yayımlayan İngiliz yazar Thomas Thornton, Avrupalı seyyahların Türkiye hakkındaki gözlemlerinden şikâyet eder ve çoğunun Türklerin âdet, gelenek ve davranışlarını “yüzeysel ve hatta kasten hatalı bir şekilde gözlemlediklerini ve anlamadıkları şeyler hakkında tahminlerde bulunduklarını” söyler. Thornton’a göre bu seyyahlar gözlem-

lerini “gerçek hayatın sahih tetkikine değil kendi hayal güçlerinin muharref hülyalarına” dayandırmaktadırlar (Thornton, 1807).

Fakat iyi niyet sahibi olmak, yüzlerce yıllık algı biçimlerini değiştirmek için yeterli olmuyor. Oryantalistlerin masa başında ve akademik kurlumlarda ürettiği tipler, seyyahların eserlerinde farklı biçimlerde yeniden çıkar karşımıza. Doğu’nun gizemli sokakları, haremın buğulu havuzları, Doğulu erkeklerin şehvet ve güç arzusu, Doğulu kadınların işve ve cilveleri, sultan, emir ve valilerin sınırsız güçleri, servetleri, köle pazarları, cariyeleri, vs. yeni ve daha etkileyici imajlar olarak görsel bir nitelik kazanır. On dokuzuncu yüzyıl oryantalist ve naturalist resimlerinde zirveye ulaşan bu Doğu tasvirleri, günümüzün Hollywood filmlerinde yaşamaya devam ediyor. Bütün bunlar, Edward Said’in “Doğu’nun Doğululaştırılması” dediği sonucu doğurur: Doğu, olduğundan daha egzotik ve ilginç bir yer hâline gelir ya da getirilir. İslam ve Batı toplumları arasında yaşanan gerilim, bu algılama ve soyutlama biçimleri yüzünden artan bir şiddette devam ediyor. Oryantalizmin sorunlu mirasını aşmak, öncelikle bu zihinsel kategorileri terk etmek demektir. Bunun içinse Batı’nın kendisiyle yüzleşmesi ve “tarihsel biriciklik” iddiasından vazgeçmesi gerekiyor.

Kaynakça

- Arberry, A. J. (1997). *Oriental essays: Portraits of seven scholars*. Surrey: Curzon Press.
- Bulut, Y. (2004). *Oryantalizmin kısa tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Cündioğlu, D. (1996). Ernest Renan ve ‘reddiyeler’ bağlamında İslam-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı. *Divan*, 2, 1-94.
- el-Ceberti, A. (1967). *Acaibu’l-asar fi’t-teracum ve’l-ahbar*. Kahire: Lecnetu’l-Beyani’l-Arabi.
- Gide, A. (1956). *Journals 1889-1949*. New York: Vintage Boks.
- Haddad, Y. Y. (2001). Islamism: A designer İdeology for resistance, change and empowerment. *Muslims and the West: Encounter and Dialogue*. Ed. by Zafar Ishaq Ansari & John Espósito (pp. 274-295). Washington: Georgetown University Press
- Hourani, A. (1991) *Islam in European thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1960). *Religion within the limits of reason alone*. New York: Harper Torchbooks.
- Lawrence, B. B. (1998). *Shattering the myth: Islam beyond violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye’nin doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Moreh, S. (1997). *Al-Jabarti's chronicle of the French occupation 1798: Napoleon in Egypt*. Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Rodinson, M. (1987). *Europe and the mystique of Islam*. Seattle/London: University of Washington Press.
- Said, E. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Boks.
- Sha'ban, F. (1990). *Islam and Arabs in early American thought: Roots of Orientalism in America*. Durham, N.C.: Acorn Pr.
- Thornton, T. (1807). *The present state of Turkey or a description of the political, civil, and religious constitution, government, and laws of the Ottoman Empire*. London..
- Üçel-Aybet, G. (2003). *Avrupa seyyahlarının gözünden Osmanlı dünyası ve insanları 1530-1699*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Waardenburg, J. J. (1963). *L'Islam dans le miroir de l'occident. Comment quelques orientalistes occidentaux se sont penchés sur l'Islam et se sont formé une image de cette religion*. Paris: Mouton.